

UOT 94(479.24)

A.H.İftixari
AMEA Tarix İnstitutu
arasheftekhari@yahoo.com

DAĞLIQ QARABAĞIN TARİXİ COĞRAFIYASINA DAİR (İRAN TARİXŞÜNASLIĞINDA)

Açar sözlər: İran tarixşünaslığı, Dağlıq Qarabağ, tarixi coğrafiya, erməni amili, fars şovinizmi

XX əsrin sonlarında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayətində qızıdırılmış ermənilərin separatçı hərəkətləri və Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə hərbi təcavüz nəticəsində Dağlıq Qarabağın siyasi taleyi və tarixi məsələləri yenidən gündəmə gətirilmişdir. Ermənilərin yaratdığı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi istər-istəməz qonşu ölkələrin reaksiyasına səbəb olmuşdur. Bu arada İran İslam Respublikasının Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və münaqişə haqqında tutduğu mövqeyi xeyli önəmlidir. Həmin məsələlər İran tarixşünaslığında tamamilə əks olunmuşdur. Məqalədə İran tarixşünaslığını təmsil edən şovinst-fars və erməni müəlliflərin əsərlərində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayətinin tarixi coğrafiyasına dair dərc olunmuş qeyri-elmi, saxta və qərəzli iddiaların həqiqi mahiyyəti üzə çıxarılmışdır.

A.Г.Ифтихари

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ НАГОРНОГО КАРАБАХА (В ИРАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Ключевые слова: иранская историография, Нагорный Карабах, историческая география, армянский фактор, персидский шовинизм

Политическая судьба и исторические вопросы Нагорного Карабаха были вновь подняты в конце XX века в результате сепаратистских действий армян в Нагорно-Карабахском регионе Азербайджана и военной агрессии Армении против азербайджанских территорий. Созданный армянами Нагорно-Карабахский конфликт неизбежно вызвал реакцию соседних стран. Между тем, позиция Исламской Республики Иран по территориальной целостности Азербайджана и конфликту очень важна. Эти вопросы полностью отражены в иранской историографии. В статье раскрывается истинный характер ненаучных, ложных и предвзятых утверждений об исторической географии Нагорно-Карабахского региона Азербайджана, опубликованных в трудах шовинистско-персидских и армянских авторов, представляющих иранскую историографию.

A.H.Eftekhari

**THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE NAGORNO-KARABAKH
(IN IRANIAN HISTORIOGRAPHY)**

Keywords: *Iranian historiography, Nagorno-Karabakh, historical geography, armenian factor, persian chauvinism*

The political fate and historical issues of Nagorno-Karabakh were brought up again in the late twentieth century as a result of the separatist actions of the Armenians in the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan and the military aggression of Armenia against the Azerbaijani territories. The Nagorno-Karabakh conflict created by the Armenians inevitably provoked a reaction from neighboring countries. Meanwhile, the position of the Islamic Republic of Iran on the territorial integrity of Azerbaijan and the conflict is very important. These issues are fully reflected in Iranian historiography. The article reveals the true nature of the unscientific, false and biased claims about the historical geography of the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan published in the works of chauvinist-Persian and Armenian authors representing Iranian historiography.

Giriş

XX əsrin 20-ci illərində ingilislərin açıq-aşkar müdaxiləsi nəticəsində yaradılan Pəhləvi hakimiyyəti və onun ideoloji əsaslarını təmin edən irançılıq, farsçılıq və millətçilik məfkurələri bir zərurət kimi gündəmə gətirilmiş və dövlət doktrinasına çevrilmişdir. 1979-cu il fevral inqilabından sonra din pərdəsi altında gizlənən həmin məfkurələr İrana məxsus şiəçilik (Ruhullah Xomeyninin “Vilayətə fəqih” nəzəriyyəsi) prinsiplərinin təsiri nəticəsində mürəkkəb formaya salınmışdır. Həmin məfkurələr əsasında tədqiq olunan İran tarixi və ona aid iddia olunan konsepsiyalar tamamilə İran tarixşünaslığı adlanır. Onun mahiyyətini təşkil edən qədimlilik, paniranizm, panfarsizm, antiərəb, antitürk və antiazərbaycan kimi qeyri-elmi məfkurələrin təsiri nəticəsində Azərbaycan həqiqətlərinə və onun ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağın tarixi coğrafiyasına dair bir sıra saxta və qərəzli fikirlər irəli sürülmüşdür. Qeyd edək ki, İran tarixşünaslığına mənsub ilkin müəlliflərin əsərlərində əsasən vətənpərvərlik, irançılıq və dövlətçilik tarixi kimi mövzuların təbliği çoxluq təşkil etsə də, sonrakı əsərlərin məzmunu və mahiyyəti tarixşünaslıq elminin prinsiplərindən tamamilə kənar yazılmışdır. Belə ki, son zamanlar İranda Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar nəşr olunan əsərlərin əksəriyyətində Azərbaycan tarixinin konseptual məsələləri, o cümlədən Azərbaycanın dövlətçilik tarixi, tarixi coğrafiyası, etnik mənsubiyyəti, dili, dini, mədəniyyəti və ən başlıca, Qarabağın və onun dağlıq ərazilərinin tarixi haqqında bir sıra qərəzli və həqiqətdən kənar iddialar irəli sürülmüşdür.

İranda ermənilərlə eyni istiqamətdə çalışan şovinist-fars müəlliflərin

əsərlərində tədqiq edilən türk və Azərbaycan tarixinin konseptual məsələləri tam mərkəzdə dayanır. Onların nəşr etdikləri əsərlərində Azərbaycan həqiqətlərinin təhrifi bir həyati misiyə kimi hədəf götürülmüşdür. İran tarixşünaslığında əsas istiqamətə çevrilən antitürk və antiazərbaycan məfkurələrin təbliği vasitəsi ilə ermənilərin uydurma iddialarına haqq qazandırmaya səylər göstərilir. İranda geniş miqyasda nəşr olunan antiazərbaycan müəlliflərin əsərlərində bütün dünya ictimaiyyətinin xəbəri olduğu və beynəlxalq təşkilatların qınadığı ermənilərin işğalçılıq siyasətləri, ərazi iddiaları, xəyanətləri, ötən əsrdə və əsasən Dağlıq Qarabağ ərazilərində törətdikləri qanlı cinayətləri tamamilə ört-basdır edilir. Onların əsərlərində lazım gəlsə ermənilərin cinayətləri, separatçı hərəkatları və hərbi təcavüzləri kimi çirkin əməlləri çəkinmədən milli azadlıq hərəkatı kimi təqdim olunur. Hal-hazırda İran tarixşünaslığını əhatə edən şovinist fars millətçilərlə bərabər onların erməni müttəfiqləri əl-ələ verərək Azərbaycan tarixinin həqiqətlərini təhrif etməkdə israrlıdırlar. Onlar öz əsərlərində Dağlıq Qarabağ ərazilərini “tarixi İran” və “qədim Ermənistan” ərazisi kimi təqdim etməyə can atırlar. Məqalədə İran tarixşünaslığına söykənən həmin saxta və əsassız məfkurələrin mahiyyəti açıqlanır.

Qarabağ və Dağlıq Qarabağın tarixşünaslığına dair

Əksər ümumi tarixi mənbələrdə Qədim və böyük Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Qarabağın və onun dağlıq ərazilərinin tarixi coğrafiyası, siyasi tarixi, əhalisi, etnik tərkibi, mədəniyyəti və iqtisadi həyatına dair dəyərli məlumatlar dərc olunmuşdur. Tarixi mənbələrdə dərc olunan ümumi məlumatlardan əlavə əsasən XIX əsrin birinci yarısında rusların işğala məruz qalan Qarabağın əhvalatına dair əsasən türk və fars dillərində qələmə alınmış tarixi əsərlər 2qüdə mövcuddur. Həmin əsərlərdə məhz Azərbaycanın Qarabağ mahalının hərbi, siyasi və ictimai hadisələri öz detalları ilə əks olunmuşdur. Qarabağ tarixinə dair yazılan ilkin əsərlərdən Mirzə Adıgözəl Bəyin Azərbaycan türkcəsində yazdığı “Qarabağnamələr”, Mirzə Camal Cavanşirin fars dilində yazdığı “Tarixə Qarabağ”, Həsənəlixan Qarabağlının Azərbaycan türkcəsində yazdığı “Pənahxan, İbrahimxanın və Mehdiquluxan hökmranlığı dövründə Qarabağ vilayətinin vəziyyəti və əhvalatı”, “Mirzə Rəhim Fənanın Azərbaycan türkcəsində yazdığı “Qarabağın yeni tarixi” və “Qarabağ əhvalatı” əsərləri, Mirzə Yusif Qarabağlının “Tarixə safi”, Pənahxanın nəvəsi Əhmədbəy Cavanşirin yazdığı “1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair” kitabı və Gövhərağa Xanımın “Vəqfnamə”si kimi mənbə və əsərlərdə Qarabağın daxili və regional vəziyyəti öz detalları ilə şərh olunur.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiqat aparən müəlliflərin əsərlərində də həmin mənbələrə istinad edilmiş və yüzlərlə elmi əsər nəşr edilmişdir. Bu haqda tarixçi N.Məmmədovun “Akademik Yaqub Mahmudov

elmi yaradıcılığında Qarabağ mövzusu” [8] əsərində Qarabağ tarixinə dair çox əhəmiyyətli faktlara işarə olunur. Əsərdə Qarabağ bölgəsi də daxil olmaqla Azərbaycan ərazilərində ilk dövlətlərin yaranma tarixi, Skif çarlığı, Qarabağ Albaniya dövlətinin tərkibində, Roma işğalları, erkən və orta əsrlərdə Qarabağın tarixi coğrafiyası, Qarabağ ərəb xilafəti dövründə, IX-XII əsrlərdə, monqol yürüşləri dövründə, teymurilər və səfəvilərin hakimiyyətində, Qarabağ xanlığı, XIX əsr rusların işğalı dövründə, XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağın sosial-iqtisadi vəziyyəti, Xalq Cümhuriyyəti dövründə, Azərbaycan SSRİ Qarabağ bölgəsinin tarixi və Qarabağın yaxın keçmişinə dair tarixi faktlar əsasında geniş məlumatlar verilmişdir [8, s.18-26]. N.Məmmədovun “Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi” [9] əsərində də Azərbaycanın qədim şəhəri Şuşanın tarixindən bəhs edərək, faktlar əsasında Qarabağın və digər qonşu ərazilərin Azərbaycan türklərinə aid olduğunu sübut edir.

Qarabağın tarixinə dair tədqiqat aparan müəlliflərdən akademik R.Mehdiyevin “Dağlıq Qarabağ: Məxəzlərdən oxunmuş tarix” [7] əsəri, akademik İ.Hacıyevin “Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri” [1], akademik Y.Mahmudovun K.Şükürovla birgə yazdıqları “Qarabağ. Real tarix, faktlar, sənədlər” [6] və C.Mustafayevlə birgə yazdıqları “Şuşa-Pənahabad” [5] əsərlərində Qarabağın tarixi coğrafiyası və siyasi tarixinə dair əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir. Həmçinin akademik T.Köçərlinin “Qarabağ: yalan və həqiqətlər” [3], K.Şükürovun [11], Q.Hacıyevin [2] və V.Piriyevin [10] əsərlərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi, tarixi coğrafiyası, siyasi tarixi, sosial-iqtisadi və demoqrafik vəziyyəti, əraziləri, sərhədləri, mədəni həyatı, inzibati ərazi bölgüsü, ermənilərin bu bölgədə yerləşdirilmə siyasəti və digər məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq Qarabağın həqiqi tarixini və tarixi coğrafiyasını antik və orta əsrlərə aid mənbələr əsasında yazılan elmi əsərlərdən fərqli olaraq İran tarixşünaslığında nəşr olunan əsərlərin məzmunu və mahiyyəti tam fərqlidir. İranda hakim olan tarixçilik cərəyanının konsepsiyalarına əsasən Qarabağ və onun Dağlıq hissəsinin ümumi tarixi, tarixi coğrafiyası, mədəni həyatı və siyasi tarixinə dair yüzlərlə qərəzli əsər nəşr olunmuşdur. Xatırladaq ki, XX əsrin sonlarında tarixi Azərbaycanın şimal ərazilərinin bir parçasında öz müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycan Respublikasının qarşısında düran müxtəlif təhdidlərlə yanaşı, şovinist-fars və erməni müəlliflərinin əsl mahiyyəti üzə çıxmışdır. Elə məhz həmin ərəfədən başlayaraq İranın Qafqaz siyasətində irəli sürdüyü anti-azərbaycan mövqeyi gündəmə gətirilmişdir. Qeyd edək ki, İranda Qarabağ bölgəsinin tarixinə dair nəşr olunan əsərlərin əksəriyyəti Azərbaycanın müstəqillik ərəfəsində qızıqdırılmış erməni separatizmi və Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə hərbi təcavüzü dövrünə təsadüf edir. İran İslam Respublikası istər-istəməz bu münaqişənin təsir dairəsinə düşərək İran cəmiyyətində və Cənubi Azərbaycan mühitində yaranan

milli düşüncə və vətən sevgisini məhv etdirmək məqsədilə özünün Qafqaz siyasətində və Qafqaz ölkələri ilə münasibətlərində bir sıra tarixi və strateji səhvlərə yol vermişdir. Bu siyasət birbaşa İran rəsmilərinin qeyri-şəffaf mövqelərində, şovinst müəlliflərin nəşr etdikləri əsərlərində, ermənilərin İran mətbuatında açıq-aşkar antiazərbaycan fəaliyyətlərində və İranın Ermənistanla qurduğu strateji münasibətlərində öz əksini tapmışdır.

Xatırladaq ki, İranda Qarabağın tarixi coğrafiyasına dair yazan şovinst müəlliflərin əsərləri tamamilə ermənilərin fars dilinə tərcümə etdikləri kitabların təsiri altında tərtib edilmişdir. Səbəb ondadır ki, təxminən XX əsrin əvvəllərindən indiyədək ardıcıl, yaxud müvəqqəti şəkildə nəşr olunan 100 ünvandan artıq erməni mətbuatı [27] və ermənilərin fars dilində nəşr etdikləri yüzlərlə tarixi və ədəbi əsərləri antitürk və antiazərbaycan müəllifləri öz təsir dairəsinə salmaya bilməzdi. Fars tədqiqatçıların ixtiyarında olan erməni müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi tamamilə təhrif edilmişdir. Həmin mövzu İran müəllifləri və rəsmilərinin tarixi təfəkkürünə mənfi təsir bağışlayan əsas amillərdən biridir. Halbuki İranda Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirən farsdilli və əski əlifbada yazılan obyektiv əsərlərin sayı çox azdır. Yəqin ki, bu məsələ ötən yüz il ərzində hakimiyyəti ələ keçirən pəhləvilərin dəstəklədiyi şovinst-fars məktəbinin və indiki hakim dairələrin davam etdirdiyi antiazərbaycan və ermənipərəst siyasətinin nəticəsində yaranmışdır.

İran tarixşünaslığında Qarabağ tarixinə dair yazan müəlliflər əsasən qədim və orta əsrlərə aid mənbələrə istinad edərək subyektiv şəkildə öz fikirlərini irəli sürməyə cəhdlər göstərmişlər. Bu sahədə çalışan tanınmış antiazərbaycan müəlliflərdən İ.Rızanın [30, s. 4-25], K.Bəyatın [26], B.Ə.Əhmədiyanın [122], H.Əhmədinin [21], V.Kuzəgərin [32], M.İrfaniyanın [24, s. 65-72], K.X.Cavidin [28, s. 87-109], R.Şohrətifərdin [28, s. 111-128], M.Təqəvinin [28, s.129-140] və digər müəlliflərin əsərləri birinci yerdə dayanır. Azərbaycan həqiqətlərinin təhrifini özünə peşə seçən Ermənistanda, İranda və dünyanın digər ölkələrində olan erməni müəlliflərdən Karen Xanlərenin [29], Roben Qaliçiyanın [33; 34], Anuşik Məlikinin [36], İsak Yunansiyanın [35], Rafi Arakliyansın [20], Edik Bağdasariyanın, Şahin Huspiyanın, Hakup Məlik Hakupiyanın [37] və başqalarının əsərlərində Qarabağın tarixinə dair kifayət qədər təhriflər və uydurmalar nəşr olunmuşdur. Məqalədə İran tarixşünaslığında geniş şəkildə yayılan bu əsərlərin mahiyyətinə işarə olunmuş və münasibət bildirilmişdir.

İran tarixşünaslığında Qarabağın tarixi coğrafiyası

Ümumiyyətlə, İran tarixşünaslığının konsepsiyalarına görə iranlılarla (farslar) ermənilərin eyni irqə mənsub olduqları, ortaq mədəniyyətə sahib olduqları, tarixən qonşu dövlətlər statusunda olduqları və müasir beynəlxalq

şərtlərə görə müştərək mənafeələrinin olduğu kimi məsələlər onları bir siyasi və təbii müttəfiq kimi birləşdirmişdir. Onların tarixi və müştərək düşmən hesab etdikləri türklərə və azərbaycanlılara qarşı apardıqları qərəzli fəaliyyətləri nəşr etdikləri qərəzli əsərlərində tamamilə öz əksini tapmışdır. Təbiidir ki, min ildən artıq sürən türk imperiyalarının tərkibində olan bu kiçik etnosların arxasında müstəmləkəçi Qərb dövlətlərinin antitürk və antiislam siyasətləri dayanır. O, səbəbdəndir ki, Azərbaycanın düşmənləri öz məqsədlərinə çatmaq üçün bütün vasitələrdən, o cümlədən erməni və fars amillərindən istifadə etməyi daima diqqət mərkəzində saxlamışlar. Bu gün haqsız olaraq Azərbaycan düşmənlərinin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair tutduqları mövqeləri onların gizlətdiyi çirkin niyyətlərini tamamilə üzə çıxarmışdır.

İranda Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixinə dair nəşr olunan əsərlərin mahiyyəti və məzmunu yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətdə tərtib edilmişdir. O, səbəbdəndir ki, Azərbaycan ərazilərində separatçılıq hərəkatları ilə məşğul olan, Azərbaycan ərazilərinə hərbi təcavüz edən və qanlı cinayətlər törədən ermənilərin çirkin niyyətləri və nəşr etdikləri əsərlərin öyrənilməsi çox vacibdir. Həmin istiqamətdə sərbəst fəaliyyət göstərən ermənilərə məxsus mədəni, dini, elmi və ictimai təşkilatlar aktiv şəkildə öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. İran tarixşünaslığında pənfarsist müəlliflər tərəfindən Azərbaycan həqiqətlərinə qarşı nəşr olunan yüzlərlə kitab və məqalələr başda olmaqla ermənilərin nəşr etdikləri müxtəlif kitablarda, məqalələrdə, qəzetlərdə, jurnallarda, konfrans materiallarında, internet saytlarında və ictimai şəbəkələrdə Azərbaycan həqiqətləri tamamilə təhrif edilir. Aşağıda həmin müəlliflərin yazdıqları əsərlərin bir neçəsinə işarə olunur.

a) Qarabağın tarixi coğrafiyası şovinist-fars müəlliflərin əsərlərində

İranda müstəmləkəçi Qərb alimlərinin və erməni müəlliflərin təsir dairəsinə düşən şovinist-fars tarixçilərin əsərlərində Azərbaycan həqiqətlərinə qarşı irəli sürülən iddiaların genişliyi və strateji əhəmiyyəti diqqəti daha artıq cəlb edir. Bu əsərlərdə demək olar ki, bütün Azərbaycan tarixinin konseptual məsələlərinin təhrifi əsas məqsəd kimi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin cərgədə yerləşən köhnə nəsil İrançı, farsçı və şovinist müəlliflərdən başqa ən yeni dövrdə ərəşəyə gələn antiazərbaycan müəlliflərin nəşr etdirdikləri kitablar və məqalələr çox önəm daşıyır. İranda saxta tarixçilik cərəyanının qurucularından olan M.Foruği, H.Pirniya, M.Əfşar, Ə.Kəsrəvi, A.Aştiyani, H.Tağızadə, S.R.Şəfəq, F.Adəmiyyət, İ.Purdavud, S.Nəfisi, R.Yasemi, C.Fəqih, İ.Əfşar, P.Vərcəvənd, İ.Rza, İ.Rain, F.Coneydi, Ə.Karəng və C.Tabatabai kimi şovinist tarixçilərin davamçısı olan yeni müəlliflər sanki Azərbaycan həqiqətlərinin təhrifini özlərinə peşə seçiblər. Tanınmış antiazərbaycan tarixçisi K.Bayat ermənilərin və pənfarsist müəlliflərin əsərlərinə istinad edərək yazdığı bütün

əsərlərində Azərbaycan həqiqətlərini inkar etməyə səy göstərmişdir. O, “Qarabağ böhranı” [26] adlı kitabında yazır: “Moğul və Tatar tayfalarının yürüşləri sona çatdıqdan sonra Qaraqoyunluların hakimiyyətə gəlişi nəticəsində İranın regional suverenliyi bərpa olundu. Həmin zaman Qarabağ vilayəti hələ erməni Cəlalilər xanidanının hakimiyyətində dururdu” [26, s.13]. K.Bayat Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu inkar etməklə bu haqda mövcud olan qərəzli və mübahisəli fikirləri qabartmağa can atır. Müəllif N.Nərimanovun 1920-ci ildəki çıxışına istinad edərək Dağlıq Qarabağın, Zəngəzurun və Naxçıvanın Ermənistan ərazisi olduğu barədə nəticələr çıxarmışdır” [26, s.49].

K.Bayatın əsərlərində təkrar olunan qərəzli fikirlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, müəllifin əslində Azərbaycana qarşı töhmət və iftira yazmaqdan başqa digər missiyası yoxdur. O, erməniləri Qafqaz regionunun aborogen əhalisi hesab edərək, Dağlıq Qarabağ ərazilərini erməni ərazisi kimi təqdim etməkdən heç çəkinmir [26, s.13]. Həmçinin münafişə haqqında yazarkən ermənilərə haqq qazandırmaya və onların törətdikləri cinayətləri ört-basdır etməyə səylər göstərmişdir. K.Bayat “İran və Qarabağ məsələsi” adlı məqaləsində də bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirmişdir. Məqalədə qeyd edir ki, “Qarabağ münafişəsinin kökləri XX əsrin əvvəllərinə qayıdır. O, zaman Dağlıq Qarabağ əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən ermənilərin razılığı olmadan boşeviklərlə Atatürkün anlaşması nəticəsində bu ərazi Azərbaycana verildi” [25, s.190].

İranda Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixinə dair yazan qərəzli müəlliflərdən bir də Qafqazşünas B.Ə.Əhmədiyandır. Onun Dağlıq Qarabağ tarixinə dair və hal-hazırda davam edən münafişə haqqında yazdığı ilk məqaləsi 1993-cü ildə nəşr edilmişdir [21, s.78-83]. Müəllif bu məqalədə tamamilə obyektiv baxışla çıxış etmişdir. Məsələn, qeyd edir ki, “Qarabağ Azərbaycanın Arazdan yuxarıda olan tarixi vilayətilərindən biridir [21, s.78]. Qarabağ xanlığı 1747-ci il Nadir Şahın vəfatından sonra Azərbaycanın müstəqil xanlıqlarından biri olmuş və Pənahəli Xan Cavanşir oranın birinci xanı olmuşdur [21, s.79]. 1805-ci ildə ruslara tabe olan xanlıq ərazilərinə İranda və Qafqazın başqa ərazilərində olan ermənilərin Qarabağ ərazilərinə köçürülməsi başlanmışdır [21, s.80]. Müəllif öz qeydlərini rəsmi statistika ilə təsdiq etdirərək yazır ki, “1828-ci ildən sonra ermənilərin Qarabağ ərazilərinə köçürülməsi başlandı və 1826-28-ci illər ərzində 18 min erməni Qarabağa köçürüldü. 1828-30-cu illər ərzində isə İrandan və Osmanlı ərazilərindən 40 min erməni ailəsi Qarabağ daxil olmaqla Yelizavetpol və İrəvan guberniyasına köçürüldü və yerləşdirildi” [21, s.81].

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, B.Əmirəhmədiyinin 2005-ci ildə nəşr etdirdiyi “İran və Azərbaycan Respublikası münasibətləri (azərilərin İrana baxışı)” [22] adlı kitabında Azərbaycan tarixinə dair çox qərəzli və əsassız məsələlər dərc etmişdir. Müəllif bütün sabiq əqidəsinə zidd olaraq Dağlıq

Qarabağın tarixinə dair yazır ki, “Qarabağın aborogen əhalisi olan ermənilər ən qədim dövrlərdən orada yaşamışlar və əsasən əhalinin 80%-i ermənilərdən ibarət olmuşdur. Onlar öz vətənlərini qorumaq üçün illər boyu mübarizə etmiş və böyük döyüşçülər yetirmişlər” [22, s.323]. Bu kimi ifadələrin istinadsız və əsassız olduğu dəfələrlə müxtəlif tarixçilər tərəfindən ifşa edilmişdir.

b) Qarabağın tarixi coğrafiyası erməni müəlliflərin əsərlərində

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən məhdud şəkildə yazılmış ermənidilli nağılların və ədəbi əsərlərin mahiyyəti tarixi cəhətdən xeyli əhəmiyyətlidir. Salmas erməni H.M.Hakupiyanın (1835-1777) yazdığı “Cəlaləddin”, “Dəli” və “Qıgılcım” romanları ilə bərabər “Davit bəy” və “Beş məliklər” adlı tarixi kitabları birmənalı olaraq ermənilərin Qarabağ ərazilərinə gəldiyini və onların daxili vəziyyətini əks etdirir. Onun yazdığı “Beş məliklər” [37] adlı kitabının müxtəlif səhifələrində məliklərdən dördünün sonradan Qarabağ ərazilərinə köçdüyü [37, s.11], erməni keşişlərinin dəfələrlə ruslara müraciətləri məsələsi [37, s.58-86], onların mərkəzi dövlətlərə xərac verdikləri və daxili ixtilafları haqqında dəyərli məlumatlar dərc olunmuşdur. Bunlara baxmayaraq, müəllif öz əsərinin müxtəlif yerlərində heç bir mənbəyə müraciət etmədən Azərbaycanın Qarabağ vilayətini erməni ərazisi kimi təqdim edir. Xatırladaq ki, ermənilərin Osmanlı padşahlarına da dəfələrlə müraciətləri olmuşdur. Səfəvi dövründən sonra ermənilərin ruslara göndərdikləri təbəlik məktubları rus arxivlərində mövcuddur. Tarixçi George Bournotian yazdığı “Armenians and Russia” əsərində həmin məktublara əksəriyyətini toplamışdır.

Ermənilərin antiAzərbaycan fəaliyyətləri yəqin ki, SSRİ-nin süqutu ərəfəsindən artmışdır. Onların 2017-ci il Tehranda nəşr etdikləri “Arsax məsələsi (Qarabağ), məqalələr toplusu” [35] o cümlədənir. Bu kitab Qarabağ tarixinin təhrifi ilə məşğul olan ermənilərin iddialarını əks etdirən ən sonuncu əsərlərdən biridir. 12 məqalədən, 60 xəritədən və onlarla şəkildən ibarət olan bu kitabın tərtibçisi İran ermənilərinə məxsus “Hur” adlı tərcümə və tədqiqat mərkəzinin müdiri İsak Yunansiyandır. Müəllif özünün və digər erməni müəlliflərin əsassız iddialarını toplamaqla Qarabağ tarixinə və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair irəli sürdüyü ən qərəzli və səhv müddəaların təbliğinə səylər göstərmişdir.

Kitabda Şahin Huspiyanın “Ermənistan tarixinə qısa baxış”, “Coğrafi atlaslarda və xəritələrdə Ermənistan” və “Naxçıvan tarixinə qısa baxış” adlı məqalələri, İsak Yunansiyanın “Qafqaz Albaniyası, Aran, yaxud indiki Azərbaycan Respublikası”, “Ermənilərlə tatarların toqquşması və Bakı ermənilərinin öldürülməsi (1905-1906)”, “Azərbaycan Respublikasında ermənilərin etnik təmizlənməsi və öldürülməsi (1988-1990)”, “Qarabağ müharibəsi və onunla əlaqədar hadisələr”, “Antiermənilik Azərbaycan Respublikasının təbliğat silahı” və Roben Qaliçiyana birgə “Ermənistan

tarixinin saxtalaşdırılması və təhrifi” adlı məqalələri, ermənilərin İslam Şura Məclisində olan deputatı Karen Xanlarının “Atlaslarda və rəsmi Osmanlı yazılarında Azərbaycan” və “İslam mənbələri Qarabağın Ermənistana aid olduğu haqqında” məqalələri və Anuşik Məlikinin “Arsax (Qarabağ) tarixi haqqında xülasələr” adlı məqalələri dərc olunmuşdur.

Kitabda verilir: “Bu kitabın nəşrində əsas məqsəd odur ki, Ermənistanın, Arsaxın (Qarabağ) və Azərbaycan Respublikasının konseptual tarixi məsələlərinin ana xətləri oxucuya təqdim edilsin. Azərbaycan tez-tez hərbi insidentlər yaratmaqla bərabər özünəməxsus saxta tarix və kimlik yaratmaq məqsədi ilə təbliğat aparmaqdadır. Azərbaycan tarixçiləri Qarabağda 1600-dən artıq qeydə alınmış tarixi abidəni, məşhur tarixçilərin xəritələrini və İranın neçə yüzillik Qafqazda hakimiyyətini təhrif edərək milyardlarla dollar xərcləməklə regionun tarixini saxtalaşdırmağa səy göstərirlər. Kitab Qafqaz regionunun həqiqi tarixinin kiçik bir hissəsini oxucu kütləsinə çatdırmaq məqsədi ilə yazılmışdır. Belə ki, İran və Ermənistan kimi böyük millətlərin tarixinin təhrifinə şahid olaraq oxucular tərəfindən lazimi nəticələr çıxarılsın” [35, s.14-15].

Xatırlatmaq lazımdır ki, ermənilərin əsərlərində Ermənistanın üç minillik tarixə malik olduğu iddia olunur və XX əsrin əvvəllərinə qədər Araz çayının şimalında yaşayan azərbaycanlıların müstəqil dövlətçilik tarixinə malik olduqları inkar edilir. Ş.Huspiyan “Ermənistanın tarixinə qısa baxış” adlı məqaləsində erməni müəllifləri H.Pasdermaciyanın və E.Bağdasariyanın “Ermənistan tarixi” əsərlərinə istinad edərək Ermənistanın bir müstəqil dövlət kimi Partiya, Roma, Selevki və Sasani imperiyaları ilə beynəlxalq əlaqədə olduğunu iddia edir. Müəllif İran, Roma və Ermənistan arasında baş vermiş 30 illik müharibələrdən bəhs edərək müharibə nəticəsində Ermənistanın iki hissəyə parçalandığını bəyan etmişdir [35, s.17-44]. Ş.Huspiyan qeyd edir ki, ən qədim zamanlardan bu günədək mövcud olan xəritələrdə Ermənistanın adı qeyd olunur. Türkiyə dövləti Ermənistanın adını bu xəritələrdən pozmağa cəhdlər göstərir [35, s.45]. Müəllif Naxçıvan ərazilərinin qədim Ermənistan ərazisi olduğunu da iddia edir. O, hətta Naxçıvan adını erməniləşdirir və ermənicə “ilkın məskən” anlamını daşdığını bəyan edir [35, s.90].

İ.Yunansiyan yazdığı “Qafqaz Albaniyası, Aran, yaxud indiki Azərbaycan Respublikası” adlı məqaləsində heç bir mənbəyə istinad etmədən iddia edir ki, “Neçə minillik tarixə malik olan Ermənistanın və Gürcüstanın tarixi Azərbaycan Respublikasının tarixindən tam fərqlənir. Azərbaycanın adı və tarixi saxtadır və xüsusi məqsəd üçün yaradılmışdır [35, s.111]. Müəllif İ.Rzay və K.Bayat kimi məşhur şovinst tarixçilərə istinad edərək Azərbaycan dilinin və termininin saxta olduğunu da iddia edir [35, s.113].

Ermənilərin İran İslam Şura məclisindəki deputatı Karen Xanlarının yazıları da diqqəti cəlb edir. O, yazdığı “Atlaslarda və rəsmi Osmanlı

yazılarında Azərbaycan” adlı məqaləsində Azərbaycan tarixçilərini pantürkist adlandıraraq tarixi xəritələrdə dərc olunan Azərbaycan adını gizlətməyə və İranla Ermənistan adlarını qabartmağa səy göstərir. K.Xanlərinin “Qarabağın tarixi coğrafiyasına dair” adlı digər məqaləsi İran ermənilərinin “Peyman” jurnalında nəşr edilmişdir [29]. Erməni müəllifi öz əsərlərinin ərəbdilli mənbələr və Osmanlı qaynaqları əsasında yazıldığını iddia edir. Müəllif məqaləsində Qarabağı “Ermənistan”ın tərkibində təqdim etməyə səylər göstərmişdir. O, qeyd edir ki, “keçmiş SSRİ dövləti Atatürkün etimadını qazanmaq məqsədi ilə Qarabağı və Naxçıvanı muxtar vilayət və muxtar respublika adları ilə Azərbaycan Respublikasına birləşdirdi”. Müəllif iddialarını sübut etdirmək üçün Əlyəqubinin “Əttarix”, İbn Xordadbehin “Əlməsalik vəl məmalik”, Həmd İbn Rəstənin “Ələlaq ül nəfisə”, İbn Fəqih Həmədaninin “Moxtəsər kitab ül büldan”, Yaqut Həməvinin “Möcam ül büldan” və Evliya Çələbinin əsərlərinə, Qarabağa aid olmayan və Qarabağın adı çəkilməyən hissələrə istinad edərək, əsassız nəticələr çıxarmağa səylər göstərmişdir.

K.Xanləri Şəmsəddin Saminin “Qamus ol əlam” və Əbdürrəhman Şərəfbəyin “Ümumi coğrafiya” əsərlərinə istinad edərək Qarabağı Şirvanın yox, İrəvan quberniyasının tərkibində verildiyini əsas fakt kimi nəzərdə tutur. Lakin müəllif Çar Rusiyasının tətbiq etdiyi müvəqqəti inzibati ərazi bölgüsü sistemini, İrəvanla erməninin əlaqəsinin olmadığını, Ermənistanın yeni yarandığını, Ərminiyyə adlı ərazi ilə hayların heç bir əlaqəsinin olmadığını və tarixi Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərinin coğrafi anlamını düzgün müəyyən edə bilmədiyinə görə əsassız nəticələr çıxarmışdır. Bütün bu məsələlərin izahatı öz təfərrüatı ilə tarixçi Y.Mahmudovun nəşr etdirdiyi “Real tarix və “böyük Ermənistan” uydurması” əsərində verilmişdir [4].

K.Xanlari “İslam mənbələrində Qarabağın Ermənistana aid olduğuna dair” adlı məqaləsində iddia edir ki, “Qarabağ uğrunda gedən müharibə əslində SSRİ-nin yanlış siyasətinin ucubundan yaranmışdır. O, səbəbdəndir ki, Azərbaycan Respublikası Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu iddia edir”. Müəllif internet resurslarına istinad edərək Qarabağın Ermənistana aid olduğunu əsaslandırmağa səy göstərmişdir. O, əsassız olaraq ərəb dilində yazılmış coğrafi əsərlərdə qeyd olunan Ərmən yaxud Ərminiyyə adlı inzibati ərazi bölgüsünü Ermənistan dövləti kimi və Qarabağ ərazilərini isə onun tabeliyində olan vilayət kimi təqdim edir [35, s.185-220].

Erməni müəllifi Anuşik Məlikinin yazdığı “Arsax (Qarabağ) tarixi haqqında xülasələr” adlı məqaləsində qeyd edir: “Arsax vilayəti eradan öncə I minillikdə böyük Haykın 15 əyalətindən biri olmuş və Ardaxuni və Ordexə adları ilə də tanınırdı. Eradan qabaq I minillikdən başlayaraq “Araratıyan” və “Yervanduni” dövlətlərinin hakimiyyəti dövründə böyük Ermənistanın bir parçası olmuşdur. Strabonun yazılarına əsasən, inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik olan Arsaxın güclü süvari hərbciləri Ermənistanla düşmənləri arasında baş

vermiş müharibələrdə iştirak edərmişlər [35, s.169] A.Məliki qeyd edir ki, Arsax vilayəti erməni xalqının siyasi və mədəni yüksəlişində böyük rol oynamışdır. IV əsrin əvvəllərində Arsax erməniləri xristianlığı qəbul etmişlər və Qriqorun vasitəsi ilə Amaras bölgəsində ilk kilsə tikilmişdir. Müəllif Qarabağ xanlığının tərkibində olan xristian icmalarını erməni mülkləri kimi təqdim etməklə yanaşı, mülklərin əhatə etdiyi əraziləri bütün Qarabağ ərazilərinə tətbiq etməyə cəhd göstərir.

Müəllif yazır ki, 428-ci ildə Ermənistanın Arşaquni yaxud Əşkani dövləti köçdükdən sonra Sasani dövləti Arsaxı, Udiki və Ağvanı birləşdirərək Zod şəhərinin mərkəziliyi ilə bir sərhəd qoruyucu dövlət yaratdı. Arsax ordusu sasanilərlə ermənilər arasında baş vermiş “Vartanq” adlı müharibələrdə iştirak etmişdir. V əsrdə sasanilərin daxili problemlərindən istifadə edən Aranşahik və Arsax hakimləri müstəqillik əldə edərək krallıq qurduqlarını elan etmişlər. Arsax əhalisi VII əsrdə ərəblərə qarşı qiyamlar qaldırmışlar. XI-XII əsrlər Arsax Səlcuq türklərinin işğalına məruz qaldı. XII əsrin ortalarından isə Xaçın hökmranlığı, nəhayət ki, səlcuqların əsarətindən azad oldu və zakayanların əlinə keçdi. Arsax XIII əsrdə moğolların və tatarların hücumlarına məruz qaldı. Lakin Xaçın hakimi Həsən Cəlalüddövlənin tədbirləri nəticəsində uzun müddət təhlükədən qorundu. Arsax XV və XVI əsrlərdə Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türklərinin hücumlarına məruz qaldı. Bu tayfaların yürüşləri və talanları Arsax əhalisini çətin vəziyyətə salmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Xaçın hakimi erməni hökmdarlığını mühafizə edərək sonralar yaranmış 5 mülkiyyətin əsasını qoymuşdur. XVIII əsrin ortalarında köçəri tayfaların başçılarından biri Pənahəli Xan mülk Şahnəzərin xəyanəti və yardımını nəticəsində Varandanın mərkəzi olan məşhur Şuşa qalasını işğal etdi. Pənahəli Xan İran şahının yardımını ilə əhaliyə qarşı qırğın apardı və Arsaxı ələ keçirdi. Nəhayət, illər boyu Osmanlıların qırğınlarından sonra Gülistan müqaviləsinə əsasən Pənahəli Xan bölgəni rusalara təhvil verdi. Müəllif yazır ki, Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur ərazilərinin ən qədim zamanlardan Ermənistan əraziləri olduğuna baxmayaraq 27 aprel 1920-ci il SSRİ qoşunları tərəfindən işğal olundu və 2 dekabr 1920-ci il tarixdə Azərbaycan dövləti bu ərazilər haqqında iddia qaldırdı. Üç ay yarımından sonra xarici dövlətlərin, o cümlədən Türkiyə və Rusiyanın məkirli siyasətləri nəticəsində Naxçıvan bölgəsini də Ermənistandan ayıraraq Azərbaycana bağışladılar [35, s.169-184].

Erməni müəllifi R.Qaliçyanın fars dilinə tərcümə edilən iki kitabında xəritələr əsasında Dağlıq Qarabağın tarixi coğrafiyası şərh edilir. R.Qaliçyan “Cənubi Qafqazda tarixlərin toqquşması” [33] və “Tarixin saxtalaşdırılması” [34] adlı kitablarında çox əsassız iddialarla çıxış edir. O, “Tarixin saxtalaşdırılması” kitabının sonuna Cerald Libaridiyanın 1988-ci il Qarabağ tarixi haqqında Torontoda nəşr etdirdiyi məqaləsini də əlavə etmişdir. Müəllif orada yazır ki, “Ermənilərin Xristian dinini qəbul etdikdən sonra V əsrdə

aranlılarla sıx əlaqələri olmuşdur. Belə ki, aranlıları da erməni dininə cəlb edərək birinci erməni kilsəsi müqəddəs Girigorun vasitəsi ilə indiki Qarabağ adlanan Martonidə tikilmişdir. Beləliklə, aranlılar ermənilərlə qaynayıb-qarıxdılar və aranlıların kimliyi əriyib yox oldu. Ərəblərin və türklərin yürüşləri nəticəsində Qarabağın aran ərazilərində böyük xəsarətlər yaransa da, Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşən Siyonik feodallıq hakimiyyəti özünü və Ermənistanı qorumağa nail olmuşdur [34, s.134-135].

R.Qaliçiyən Qarabağın müasir tarixinə dair qeyd edir ki, “XVII və XVIII əsrlərdə Qarabağ vilayəti ermənilərin milli azadlıq hərəkatının ocağı olmuşdur. Onlar Ermənistan yaylasını azad etmək məqsədilə Rusiyanı və digər Avropa dövlətlərini yeni xaç yürüşləri aparmağa cəlb etmək üçün səylər göstərmişlər” [34, s.135]. Müəllif yazır: “Ermənilərin qədim tarixini təsdiq edən mənbələrdə yazılan faktlar şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixçilərini, o cümlədən Z.Bünyadovu, F.Məmmədovunu və R.Göyüşovu çətinliyə salıb və onlar öz iddialarını sübut etdirmək üçün bu mənbələrə müraciət edib və həqiqətdən uzaq əsərlər yazmağa məcbur olmuşlar [34, s.19].

Mövzu ilə əlaqədar nəşr olunan digər əsər Edik Bağdasariyanın “Arran, Azərbaycan, cinayət və ərazi iddiası” [23] adlı kitabıdır. Kitab təhriflər və yalanlarla doludur. Müəllif Azərbaycan Respublikasının adının, ərazisinin, xəritələrinin və tarixinin saxta olduğunu iddia edir [23, s.105]. E.Bağdasariyan qeyd edir ki, “Tarixə düşən yanlış mövzulardan biri də Alban ilə Masaget ərazilərinin eyni olduğu məsələdir. Digər yanlış mövzu isə Utik və Arsax vilayətlərinin Alban ərazilərinin tərkibində verilməsidir. Halbuki bu vilayətlər böyük Ermənistanın 15 vilayətindən və Alban sərhədində yerləşən vilayətlərdən biri olmuşdur” [23, s. 25-26].

Bütün bunlara baxmayaraq, əksər tarixi mənbələrdə dərc olunan Təbriz, Urmiyə, Şuşa, Şəki, Quba və Marağa kimi Azərbaycan şəhərləri ilə bərabər Qarabağ vilayətinin də adı qeyd olunur. Misal üçün, Elxanilər vəziri Fəzlullah Rəşidəddinin topladığı “Mükatibə Rəşidi” əsərinin 36 sayılı sənədində Araz Çayının cənubunda yerləşən ərazilərlə yanaşı, çayın şimalında yerləşən Naxçıvan, Qarabağ, Muğan, Arran və Şəki bölgələrini Azərbaycanın vilayətləri və naiblikləri adlandırır. Mənbədə Ərminiyyə adlı inzibati ərazi bölgüsü isə Azərbaycanın tərkib hissəsi kimidir [16, s.269-270]. Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi XVII əsrdə yazdığı məşhur “Səyahətnamə” əsərində Naxçıvanın, İrəvanın və Qarabağın Azərbaycan ərazisi olduğunu təsdiq edir [18, s.110-117]. Mirzə Səmiyan Səfəvi dövlətinin quruluşu, mənəbləri, peşələri, maliyyə məsələləri, vilayətləri və hakimlərinə dair yazdığı “Təzkirətül-mülük” adlı əsərində Azərbaycan ölkəsinin Təbrizdən, Çuxursəddən, Qarabağdan və Şirvandan ibarət olan dörd bəylərbəyliyi öz detalları ilə göstərir [19, s.39; 65, s.72-79]. Mənbəyi V.Minorski və M.Rəcəbnəziya ingilis və fars dillərinə tərcümə etmişlər.

Qarabağın Azərbaycana aid olmasına dair digər sənəd 1764-cü ilin aprel ayında Kərim xan Zənd tərəfindən xristianlar haqqında verilmiş fərmanında öz əksini tapır. Fərmanda Azərbaycan vilayətləri sırasında Şirvanın, Qarabağın, Təbrizin, Gəncənin, Naxçıvanın adı çəkilir [31, s.365-366]. Rus polkovniki Stepan Burnaşevin 1786-cı ildə Azərbaycan vilayətləri və xanlıqlarına dair yazdığı kitabında Bakı, Quba, Nuxa, Şirvan, Gəncə, Şuşa (Qarabağ), Naxçıvan, Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Ərdəbil, Meşkin və s. xanlıqların əraziləri Azərbaycan vilayətləri kimi təqdim olunmuşdur [12; 19, s.120-121].

Nəticə

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, İranda ermənilər və şovinst-fars cərəyanlar tərəfindən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın tarixi coğrafiyasına dair nəşr olunmuş qərəzli və yanlış məlumatlar tamamilə tarixi həqiqətlərə ziddir. Çar Rusiyası dövrünə aid sənədlər və müasir tədqiqatçıların əsərləri ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürüldüyünü təsdiq edir. Ermənilərin 1828-1830-cu illər və sonrakı illərdə Qacar və Osmanlı ərazilərindən kütləvi şəkildə Qarabağa və İrəvana köçürüldüyü davam etmişdir [15, s.340], [14, s.75], [17, s.59-61], [13, s.76-77]. Tarix şahiddir ki, Qarabağ ərazisi daima Azərbaycan dövlətinin və Azərbaycan coğrafiyasının tərkibində olmuş və heç bir zaman erməni ərazisi sayılmamışdır. Lakin Azərbaycana qarşı nifrət yayan müəlliflər problemlər içərisində batan Rusiya və İran kimi dövlətlərə arxalanaraq açıq-aşkar Ermənistanı dəstəkləyirlər. Onlar Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxlayan Ermənistan və erməni separatçılarına haqq qazandırmaq üçün hər bir vasitədən istifadə etməyə can atırlar. İnanıq ki, separatçıları və cinayətkarları mübarizlər kimi səciyyələndirmək, Qarabağı erməni ərazisi kimi təqdim etmək, Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda tanınmış ərazi bütövlüyünü şübhə altına salmaq və azərbaycanlılara qarşı soyqırımını və etnik təmizləmə siyasəti aparmaq kimi çirkin əməlləri dəstəkləyən müəlliflərin əsərləri ancaq ermənilərə bəraət qazandırmaqdan başqa digər mənə daşmır.

Təbiidir ki, bir məqalədə İran tarixşünaslığında yayılmış əsərlərin nöqsanlı tərəflərinin tənqidi təhlili imkansızdır. O, səbəbdən təqdim olunan bu məqalədə bir neçə kitabın yalnız bəzi qüsurlu, qərəzli və qeyri-elmi cəhətlərinin tənqidi öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Hacıyev İ.M.* Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 191 s.
2. *Hacıyev Q.Ə.* Qarabağ tarixi. Bakı: Təknur, 2014, 228 s.
3. *Köçərli T.* Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı: İrşad, 1998, 243 s.
4. *Mahmudov Y.* Real tarix və "Böyük Ermənistan" uydurması. Bakı: Turxan NPB, 2014, 144 s.

5. *Mahmudov Y., Mustafayev C.* Şuşa Pənahabad. Bakı: Təhsil, 2012, 152 s.
6. *Mahmudov Y., Şükürov K.* Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2009, 143 s.
7. *Mehdiyev R., Abdullazadə F.* Dağlıq Qarabağ: məxəzlərdən oxunmuş tarix. Bakı, 2000, 68 s.
8. *Məmmədov N.* Akademik Yaqub Mahmudov elmi yaradıcılığında Qarabağ mövzusu. Bakı: Avropa, 2018, 244 s.
9. *Məmmədov N.* Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı: Avropa, 2016, 960 s.
10. *Piriyev V.Z.* Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s.
11. *Şükürov K.K.* Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrdək). Bakı, 2004, 974 s.
12. Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793, 27 с.
13. *Алиев И.Г.* Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, 1989, 104 с.
14. *Величко В.Л.* Кавказ: русское дело и междуплеменные вопросы. Санкт-Петербург, 1904, 222 с.
15. *Грибоедов А.С.* Записка о переселении армян из Персии в наши области. Сочинения в 2-х томах, Т. 2, Москва: Правда, 1971, 341 с.
16. *Рашид ад-Дин.* Переписка (перевод, введение и комментарий А.И.Фалиной). Москва: Наука, 1971, 498 с.
17. *Шавров Н.Н.* Новая угроза русскому делу в Закавказье. Санкт-Петербург, 1911, 448 с.
18. *Эвлия Челеби.* Книга путешествия. Вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Москва: Наука, 1983, 376 с.
19. *Minorsky V.F.* "Tadhkirat al-muluk": A Manual of Safavid Administration circa 1137 / 1725. London, 1943, 348 p.
20. Араклианс рафи. Аرتساх Кјаст? قره باغ چيست؟ نگاهي گذرا به سه هزار سال تاريخ، فصلنامه فرهنگي پيمان، شماره 76، سال بيستم، تابستان 1395.
21. امير احمدی بهرام. قره باغ: پيشينه تاريخی و ريشه های درگیری سرزمینهای آنسوی ارس، اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره 71-72، 1372، ص 78-83.
22. اميراحمدیان بهرام. روابط ایران و جمهوری آذربایجان (نگاه آذربایجان به ایران)، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، 1384، 499 ص.
23. باغداساریان ادیک. آران، آذربایجان، جنابیت و توسعه طلبی، تورنتو، 2014، 157 ص. ISBN: 987-1-927860-07-6
24. بررسی کتب درسی جمهوری آذربایجان. به کوشش حسین احمدی، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، 1396، 210 ص.
25. بیات کاوه. ایران و مسئله قره باغ، فصلنامه گفتگو، شماره 30، 1379، ص 189-198.
26. بیات کاوه. بحران قره باغ. تهران، انتشارات پروین، 1372، 155 ص.
27. بیگلریان آرمن. مطبوات ارمنی زبان در ایران، فصلنامه فرهنگي پيمان، شماره 5 و 6، سال دوم، بهار و تابستان 1376.
28. جمهوری آذربایجان، 23 سال تکاپو برای دولت و ملت سازی. به کوشش حسین احمدی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر، 1393، 373 ص.

29. خانلری کارن. منابع اسلامی در باب تعلق قراباغ به ارمنستان، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره 75، سال بیستم، بهار 1395.
30. رضا عنایت الله. آذربایجان و اران چگونه نام آذربایجان بر اران نهاده شد؟، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره 181-182، مهر و آبان 1381.
31. فرمان کریم خان زند در باره مسیحیان. مجله بررسی های تاریخی، شماره 9-10، 1346، ص 366-365.
32. کوزه گر کالجی ولی. مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1396، 280 ص.
33. گالیچیان روبن. برخورد برخورد تواریخ در جنوب قفقاز، تهران، نشر ثالث، 1394، 272 ص.
34. گالیچیان روبن. جعل تاریخ آذربایجان، ارمنستان و جدال بر سر او هام، ترجمه بابک واحدی، تهران، نشر کتاب، 1392، 138 ص.
35. مسأله آرتساخ (قراباغ) مجموعه مقالات ، به کوشش ایساک یونانسیان. تهران، نشر هزار کرمان، 1396، 399 ص.
36. ملکی آنوشیک. آرتساخ- قراباغ در گذر تاریخ، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره 56، سال پانزدهم، تابستان 1390.
37. ملیک ها کوپیان ها کوپ. ملوک خمسه، ترجمه آرا در استپانیان، تهران، نشر شیرازه، 1395، 208 ص.

Redaksiyaya daxil olub 24.09.2020